

ПРИЧИНИ ТРАНСФОРМАЦІЙ ОРНАМЕНТАЦІЇ НАРОДНОЇ КЕРАМІКИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Охарактеризовано основні причини трансформацій орнаменталізації традиційної кераміки Лівобережної України, зокрема іншопольтурні інвазії, зміни у віруваннях, творча робота окремих талановитих майстрів під впливом суспільного замовлення.

Ключові слова: кераміка, орнамент, Лівобережна Україна.

Характеризуются главные причины трансформаций орнаментации традиционной керамики Левобережной Украины, в частности инокультурные инвазии, изменения верований, творческая работа отдельных талантливых мастеров под влиянием общественного заказа.

Ключевые слова: керамика, орнамент, Левобережная Украина.

The basic causes transformation of traditional pottery ornamentation Left-Bank Ukraine are characterized, in particular the cultural invasion, changes in beliefs, some creative work of talented artists under the influence of the social order.

Key words: ceramics, pattern, the Dnieper Left Bank Ukraine.

На відміну від виробів з органічної сировини (рослинного та тваринного походження), саме виготовлені з гончарної глини (кераміка), цілі або фрагментовані, зберігаються тисячоліттями в будь-яких природних умовах, тому на території Лівобережної України з епохи неоліту — часу виникнення в регіоні кераміки (згідно із сучасними дослідженнями В. О. Манька — з останньої третини VII тисячоліття до н. е. [8, с. 93]), вони одні з найчисленніших та найінформативніших знахідок на територіях археологічних пам'яток.

Вивчення технології виготовлення, форм і особливо орнаменталізації глиняних виробів надзвичайно важливе для розуміння розвитку стародавньої культури. Для дослідження періодів, не забезпечених або недостатньо забезпечених писемними джерелами (від неоліту до середньовіччя), декор глиняного посуду — одна з головних ознак культури. Навіть для достатньо забезпечених писемними джерелами часів, під час вивчення культури яких важливу роль відіграють мають археологічні знахідки, декор кераміки — важливе джерело для історичних та етнопольтурних визначень. Тому археологи активно використовують його для виокремлення археологічних культур (цим терміном позначено групу пам'яток окремої території певного часу, які характеризуються подібністю артефактів). Окремі з них дістали назву саме за домуніючими елементами орнаментів. Зокрема, на Лівобережжі Дніпра за цією ознакою названо культури «гребінцево-накольчатой» і «багатоваликової» кераміки. З часом, коли їх детальніше вивчили і розкрилися інші, менш виразні аспекти матеріальної культури, назви змінено на топонімічні — «дніпро-донецька» і «бабинська».

Активно вивчають історію декору, елементи та композиції орнаментів на кераміці етнографи й мистецтвознавці. Але поділ одного об'єкта дослідження між різними науковими дисциплінами не тільки не зумовив детального його вивчення кожною з них, але і спричинив певні неточності, іноді й відверті помилки в наукових працях, що має як суб'єктивні, так і об'єктивні причини. Так, етнологи й мистецтвознавці, не володіючи достатньою кількістю археологічних джерел, дійшли недостатньо обґрунтованих висновків щодо історії розвитку тих чи інших елементів і композицій орнаментів, їх семантики. Археологи, не користуючись методами мистецтвознавства й етнології, поверхово досліджували художні або етнічні характеристики давніх орнаментів.

Культурологія з часу виокремлення у фундаментальну науку презентувалася як емпірична узагальнююча (емпірико-індуктивна) та загальнотеоретична гуманітарна дисципліна про культуру. Відповідно, декор кераміки став одним з предметів її дослідження. Хоча досі узагальнюючого культурологічного дослідження цього явища не опубліковано, культурологи у своїх розвідках неодноразово зверталися до характеристики його окремих аспектів [6; 7]. Але жоден з дослідників-культурологів не аналізував орнаменти в динаміці, не розглядав причини та фактори, що впливали на їхні трансформації. Масовість і збереженість декорованих глиняних виробів дозволяють простежити зміни в окремому сегменті культури жителів певного будинку, поселення, регіону, етносу і людства загалом упродовж усього періоду використання кераміки, що засвідчує актуальність цієї теми статті.

Мета статті — охарактеризувати основні причини, що зумовлювали зміни в орнаментатії кераміки Лівобережної України.

Перша причина — іншокультурні інвазії.

У результаті детального аналізу історії орнаментатії кераміки Дніпровського Лівобережжя визначено, що в ній чергувалися періоди стрімких піднесень, спрощень та уніфікації рівня декорованості. Виокремлено 8 періодів підйому, що для стародавніх часів збігалися з часом утворення деяких археологічних культур (середній етап розвитку дніпро-донецької культури (VI тисячоліття до н. е.), катакомбна культура (друга — третя чверть III тисячоліття до н. е.), ранній період зрубної культури (XVI–XV ст. до н. е.), передскіфський період (остання третина VIII–VII ст. до н. е.), черняхівська культура (III–IV ст.), волинцьєвсько-роменська культура (VIII — поч. XI ст.) [17, с. 132–135]. Два останні підйоми відбувалися в XVII–XVIII ст. і на початку XX ст.

Виявлено, що зазвичай піднесення декорування кераміки в регіоні відбувалися після природних або соціальних катаклізмів, які спонукали до переселення на Дніпровське Лівобережжя мешканців інших територій з розвиненими традиціями орнаментування кераміки.

Саме декор кераміки був і є основним маркером, за яким виокремлюються вектори цих міграцій.

Яскравим прикладом підйому декорування кераміки є розпочате в басейні р. Ворскла згідно з останніми даними (дослідження І. Б. Шрамко) близько третьої чверті VIII ст. до н. е. [16, с. 26]. Воно проявилось в появі в регіоні значної кількості багато оздобленого геометричними орнаментами столового посуду (найбільше прикрашалися «корчаги» і «черпаки»), прясел, котушкоподібних і блокоподібних виробів, окремих жертвників. Погляди вчених на етнічну належність людей, котрі принесли на Лівобережжя Дніпра традиції багатого декорування кераміки, з часом кардинально змінювалися. І головні аргументи для цих змін виявлено в результаті дослідження орнаментованих глиняних виробів за допомогою порівняльного методу. І. А. Зарецький наприкінці XIX ст. вважав таку кераміку слов'янською [5, с. 235, 238]. На початку XX ст. В. А. Городцов визначив її належність до скіфського часу [2, с. 153–159], а А. А. Спіцин зауважив, що вироби з Немирівського городища (Правобережжя Дніпра) подібні до гальштатської кераміки Центральної та Південної Європи [13, с. 153–159]. 1929 р. таких висновків щодо окремих типів декорованої кераміки з Більського городища (Полтавська обл.) дійшов А. А. Потапов [20]. Сучасні дослідженнями довели, що ця кераміка привнесена на Лівобережжя Дніпра разом з іншими елементами матеріальної й духовної культури із заходу продовжувачами традицій пізньочорноліської культури і культури Басарабь (фракійці) [4, с. 471]. Імовірно, переселенцям не чинили опору місцеве населення (жодних підтверджень щодо наявності досі не знайдено). Територія Поворскля була малозаселеною після посушливого періоду, в результаті якого попередні мешканці переселилися на сприятливіші для ведення господарства землі.

Таке переселення в Поворскля (малозаселене після монголо-татарської навали) жителів Правобережної та Західної України відбулося й у порівняно недавні часи — 1620–1630-ті рр. [3]. Наприкінці XVIII — на поч. XIX ст. на території регіону (Чернігівщина) виготовляли нехарактерний для України посуд гончарі — хабани, котрі прийшли із Заходу. Їх переселення було зумовлене вже іншими факторами — гоніннями на протестантів у Центральній Європі і сприяння в Російській імперії [1]. Принесені хабанами гончарні традиції до 1920-х рр. продовжували кілька українських гончарів. Є підстави для висновків, що подібні до вищеописаних процеси траплялися і в часи інших піднесень.

Праслов'янські й слов'янські племена Лівобережної України (окрім кількох осотлітих часів розвитку орнаментативної), мало декорували кераміку аж до XVII ст. Слабко орнаментовано посуд зарубинецької археологічної культури, яку прийнято вважати праслов'янською. Надто нечасто прикрашався посуд представників

ранньослов'янських (київської, колочинської та пеньківської) культур. Простий декор переважно мали вироби XII–XVI ст. Подібні тенденції декорування посуду притаманні й слов'янам Правобережної України та Росії. На нашу думку, культура декорування посуду і, відповідно, пов'язані з нею вірування давнього слов'янського населення були розвинуті слабо. Рідкісні геометричні орнаменти на слов'янську кераміку Лівобережної України (крім належної багатоетнічний черняхівській археологічній культурі) впродовж III ст. до н. е. — VI ст. наносили переважно на окремі кружала — деталі веретен [17, с. 119, мал. 66]. Це, очевидно, фіксує наявність певних уявлень, пов'язаних із цими виробами і прядінням.

Ситуація змінилася лише з початком посиленої колонізації Лівобережної України вихідцями з Правобережжя Дніпра, особливо наприкінці XVII — поч. XVIII ст. У цей час культура населення більшої частини досліджуваного регіону істотно змінилася, набувши яскраво виражених західних і південно-західних ознак. Зокрема, поширилися нові форми виробів і їх декор. Кераміка стала використовуватися для оздоблення інтер'єрів приміщень. Красиво декоровані посудини (наприклад, миски) господарі виставляли на помітних місцях світлиць. Будували багато прикрашені кахельні печі. Гончарі знову почали виготовляти посуд для напоїв з вишуканим орнаментом.

Із цього часу точно відомо про існування на досліджуваній території кількох десятків гончарних центрів, у яких виготовлялася продукція для населення значної території. Одним з таких була Опішня (Полтавська область), кераміка якої впродовж XIX–XX ст. стала своєрідним етнічним символом, зразком для наслідування, поширювалася далеко за межі Лівобережної України. Цілком імовірно, що цей факт пов'язаний з вигідним географічним положенням містечка (на перехресті двох важливих шляхів) і наявністю значних покладів потрібної для гончарства сировини (глини, піску, мінералів, які використовувалися для приготування фарб). Місцеві жителі оперативно реагували на особливості попиту і знаходили ринки збуту для своєї продукції, однією з характерних ознак якої була наявність багатого декору. Саме ці особливості відзначили діячі Полтавського губернського земства. Завдяки безпосередньому впливу на місцевий промисел через діяльність гончарних майстерень, навчально-показового пункту, професійних художників і керамістів на початку XX ст. їм удалося змінити декор частини традиційної гончарної продукції. Подібний вплив, але менш успішний, спрямовувався на розвиток декору кераміки інших великих гончарних центрів, зокрема Олешні, Глинська, Постава-Муки, Макарового Яру. Вивчення штучних трансформацій гончарства XX ст. — тема спеціального комплексного дослідження.

Час спрощення й уніфікації декору кераміки збігався з періодом стабілізації, зміцнення економічного й соціального життя місцевого населення, «затухання» іншопольованих традицій.

Друга причина — зміна деяких вірувань та уявлень місцевого населення.

Механізми таких трансформацій з'ясовувати непросто, оскільки духовна культура — складний організм, підпорядкований багатьом факторам. Наявність вишукано декорованих глиняних виробів у часи орнаменталізації може свідчити про певну їх роль у культах, спрямованих на сприяння родючості, плодючості, особливо актуальних після посух та інших катаклізмів.

Про те, що окремі багато декоровані, спеціально виготовлені посудини на Лівобережній Україні використовувалися в обрядах (зокрема весільних, поминальних), свідчать етнографічні матеріали. Але виокремити їх серед декорованих виробів нині надто складно. Єдиний точно відомий спеціально виготовлений «перепієць» — глечик для горілки особливої форми зі специфічним декором, був виготовлений 1923 р. гончарем із с. Постава-Мука (Полтавська область) Мусієм Гавриловичем Можжілем. Орнаменталізація цього глечика містить різноманітні елементи, характерніші для місцевих мисок, ніж для глечиків [19]. Єдина достеменно відома миска для поминального обряду відрізняється від інших лише зображенням православного хреста, що домінує в композиції [9, с. 343].

Наблизитися до розуміння ймовірного значення найпоширеніших у давнину орнаментів допомагає використання методів історичної семантики [6; 7]. І. В. Калініна аргументовано довела, що орнаменти, нанесені на посуд «зубчастими» інструментами і різними мотузками (на території Дніпровського Лівобережжя використовувалися впродовж більшої частини досліджуваного періоду (з пізнього неоліту до пізньої бронзи)) виконували оберегову (в широкому сенсі цього слова) функцію [7, с. 110–137]. Це стосується й інших елементів орнаментів регіону. Наприклад, прямі хрести — єдиний елемент декору кераміки, про семантику якого збереглися свідчення, записані етнографами. Епізодичність нанесення свастикодібних знаків на кераміку Лівобережної України і їх рідкісність свідчить про те, що використання таких елементів у культурі місцевого населення може бути пов'язане як із впливом мешканців інших територій, де такі елементи були традиційними, так і з тим, що наносилися вони в часи, коли особливо відчувалася потреба в енергії сонця, яке вони символізували (наприклад, холодні або надто зволожені) [18].

Третя причина — еволюція гончарної продукції під впливом попиту і суспільного замовлення, творчості окремих талановитих майстрів. Ця причина тісно пов'язана з двома попередніми.

На територію Російської імперії (до складу якої входив досліджуваний регіон) почала потрапляти порцеляна східного і західного походження, а пізніше — розвинулася власна фарфоро-фаянсова промисловість. Її продукція міцно ввійшла в побут спочатку заможних, а пізніше — і широких верств населення. Народні гончарі почали копіювати форми й декор фарфоро-фаянсових виробів, на які був значний попит. Окрім того, в умовах конкуренції деякі талановиті майстри намагалися виокремити свої вироби серед інших (наприклад, за допомогою різноманітнішої орнаментативності); шукали нові ринки збуту продукції на віддалених ярмарках, сягаючи південних областей України, Подоння та Кавказу. Намагаючись подолати конкуренцію інших майстрів, котрі працювали в цьому сегменті ринку, вони надавали виробам привабливості, багато декоруючи їх. Усе це зумовило значне поширення в регіоні полив'яної кераміки, а в Опішні й інших гончарних осередках — підполивного розпису.

Таким чином, трансформації в орнаментативній традиційній кераміці Лівобережної України викликані кількома причинами. Головна з них, на нашу думку, — це іншокультурні впливи. Для періоду до кінця XIX ст. кардинальні зміни декору переважно маркують виникнення, розвиток і згасання культурних імпульсів, пов'язаних з переселенням на досліджувану територію жителів інших регіонів. У свою чергу, ці імпульси були підготовлені попередніми природними і соціальними катаклізмами, супроводжувалися розвитком відповідних вірувань, деякі з яких можна вивчити, використовуючи методи історичної семантики. Відповідно, другою причиною виникнення нових орнаментальних елементів та композицій, суттєвої трансформації старих могли бути зміни вірувань і уявлень місцевого населення. Третя причина — еволюція гончарної продукції під впливом попиту і суспільного замовлення.

Перспективи подальших досліджень цієї теми пов'язані з конкретизацією способів трансформації орнаментів кераміки Лівобережної України, подальшим розшифруванням їх семантики.

Список літератури

1. Васильева М. В. Постхабанская керамика на территории Российской империи в конце XVIII — начале XX века / М. В. Васильева. — Вологда : Древности Севера, 2010. — 176 с.
2. Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. / В. А. Городцов // Труды XIV Археологического съезда. — М. : Тип. Г. Лисснера и Д.Собко, 1911. — Т. III. — С. 93–161.
3. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Михайло Грушевський. — Київ : Наук. думка, 1995. — Т. VIII. Роки 1626–1650. — 292 с.
4. Дараган М. Н. Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи / М. Н. Дараган. — Киев : КНТ, 2011. — 848 с.

5. Зарецкий И. А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевка / И. А. Зарецкий // Харьковский сборник. — Харьков, 1888. — Вып. II. — Отд. II. — С. 229–246.
6. Калинина И. В. Историческая семантика в культурологии (предмет и методы исследования) : автореф. дисс. ... д-ра культурологии / И. В. Калинина. — СПб., 2011. — 46 с.
7. Калинина И. В. Очерки по исторической семантике / И. В. Калинина. — СПб. : Изд-во С.-Петербургск. ун-та, 2009. — 272 с.
8. Манько В.О. Неоліт південно-східної України / В. О. Манько. — Київ : Шлях, 2006. — 280 с.
9. Пошивайло О. Описнянська мальована миска другої половини XIX — початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі) / Олесь Пошивайло. — Описне : Українське Народознавство, 2010. — 632 с.
10. Рахно К. Ю. Магический символ на кувшине для молока украинцев Сибири / К. Ю. Рахно // Материалы VI всероссийской с международным участием научно-практической интернет-конференции «Сибирский субетнос : культура, традиции, ментальность». — Красноярск : РИО КГПУ им. В. П. Астафьева, 2010. — С. 117–131.
11. Рахно К. Інтеграція нового посуду у простір дому : боснійсько-українська паралель / Костянтин Рахно // Нове життя старих традицій : традиційна українська культура в сучасному мистецтві і побуті. — Луцьк : ПВД «Твердина», 2007. — С. 365–369.
12. Спаська Е. Глечик з хрестиком (етюд з циклу «Чернігівське гончарство») / Е. Спаська // Матеріали до етнології й антропології. — Львів, 1929. — Т. XXI–XXII. — Ч.1. — С.35–41.
13. Спицын А. А. Скифы и Галыштат / А. А. Спицын // Сборник археологических статей, поднесенный графу А. А. Бобринскому. — СПб., 1911. — С. 1–14.
14. Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта. (Из этнографической экскурсии 1901 г. По Ахтырскому уезду Харьковской губернии) / Н. Ф. Сумцов. — Харьков : Типо-литогр. «Печатное дело» кн. К. И. Гагарина, 1902. — 57 с.
15. Супруненко О. Б. Дослідження посаду Літописної Лтави : Інститутська гора / О. Б. Супруненко та ін. — Київ-Полтава, 2009. — Ч. 2. — 132 с.
16. Шрамко І. Б. Ранній період в історії родотівського Гелону (за матеріалами розкопок зольника №5) / І. Б. Шрамко // Більське городище та його округ (до 100-річчя початку польових досліджень). — Київ : Шлях, 2006. — С. 33–56.
17. Щербань А. Декор глиняних виробів Лівобережної України від неоліту до середньовіччя / Анатолій Щербань. — Полтава : АСМІ, 2011. — 248 с.
18. Щербань А. Л. Хрестоподібні знаки на традиційній кераміці Лівобережної України: історія й семантика / А. Л. Щербань // Культура України. — Харків : ХДАК, 2014. — С. 83–90.
19. Щербань О. Глиняний «перепієць» у весільному обряді українців / Олена Щербань // Чумацький шлях. — 2008. — №5. — С. 30.
20. Potapov A. Inkrustiere Keramik von Belsk / A. Potapov // Eurasia septentrionalis antiquae. — Helsinki, 1929. — S. 162–169.

Надійшла до редколегії 10.09.2014 р.